

Др Жарко Илић

научни сарадник

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

zarko.ilic95@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-3675-4424

ИЗВЕШТАЈ РУСКОГ КОНЗУЛА У БИТОЉУ О „АЛБАНИЈИ” ИЗ АВГУСТА 1864. ГОДИНЕ*

Апстракт: У раду је приређен извештај првог руског конзула у Битољу Михаила Александровича Хитрова, настао у августу 1864. године током његовог путовања Дебром и околином, а у преводу на српски језик официра Љубомира Ивановића. Указано је на значај извора, најпре у контексту политичке историје, као обавештајног средства намењеног руској, а кроз Ивановићев превод и српској влади. Такође, анализирана је и сазнајна вредност наведеног документа кроз призму проматрања истражености области која је предмет казивања руског конзула у европској науци тог времена, уз компаративну анализу података изнетих у тим делима и код руског конзула. Рукопис се чува у Народној библиотеци Србије.

Кључне речи: Михаил Александрович Хитрово, Љубомир Ивановић, Дебар, Албанци, извештај.

* * *

Руска спољна политика на Балканском полуострву после Париског мировног конгреса 1856. године није се могла заснивати на истим основама

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке технолошког развоја и иновација у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-66/2024-03/200163).

као у првој половини 19. века, када је ова држава имала одлучујући утицај на Порти. Управо је сужавање руског деловања и утицаја у Османском царству био и циљ западне коалиције, коју су чиниле Велика Британија, Француска, Пруска и Пијемонт, који су током Кримског рата (1853–1856) ратовали као савезници Османског царства. Париским мировним уговором руски протекторат над аутономним кнежевинама Србијом, Влашком и Молдавијом био је замењен европским, као и протекторат над хришћанским народима Османског царства. По завршетку мировног конгреса, постало је јасно да су неопходне промене у руској спољној политици и да је дотадашњи курс доживео пораз. Та промена подразумевала је другачију стратегију, а она је дефинисана убрзо након доласка Александра Михаиловича Горчакова на место министра иностраних дела крајем априла 1856. године. Основни циљ новопрокламованог курса, када је реч о балканској политици, био је повратак изгубљених позиција и ојачавање утицаја на том простору и то кроз „карту“ православне вере и словенског јединства.¹

Једна од предузетих мера у том циљу била је ширење мреже конзулата на простору Европске Турске, са основним задатком вршења културног, али и политичког утицаја међу народима ових области. Тако су у другој половини шесте деценије 19. века отворени конзулати у Сарајеву, Мостару, Скадру, Варни, Великом Трнову и Видину.² Међу местима која је руски представник у Цариграду Аполинарије Петровић Бутењев означио као потенцијално седиште будућег руског конзулата био је и Битољ. Коначно, руско представништво у овом месту отворено је 1861. године, а у марту је стигао и први руски конзул у Битољ – Михаил Александровић Хитрово – и на тој дужности је остао до маја 1865. године.³

1 Више о томе: Н. С. Киняпина, *Внешняя политика России во второй половине XIX века*, Москва, 1974, 50–72; О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*, Москва, 2006, 237–238, 301–303; М. М. Фролова, *Албанское и славянское население Охридского каймакамлыка по донесениям российских дипломатов (60-е годы XIX в.)*, Независимость Албании в общевосточном контексте. К 100-летию образования Албанского государства, ур. П. А. Искендеров, Москва, 2014, 80–81; иста, „Дело Стерио Бояно”: к вопросу об отправке молодежи из Османской империи на учебу в Россию (60-е гг. XIX в.), *Славянский мир в третьем тысячелетии. Образ России в славянских странах*, ур. Е. С. Узенева, Москва, 2012, 61–63; С. Терзић, *На капијама Константинопоља. Русија и Балканско питање у 19. веку*, Нови Сад, 2021, 112–123, 147–151, 175–180; Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд, 2015, 26–32.

2 С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 127.

3 М. М. Фролова, *Албанское и славянское население Охридского каймакамлыка по донесениям российских дипломатов (60-е годы XIX в.)*, 82.

Током четворогодишњег рада на простору Европске Турске, Хитрово је највећи део својих активности посветио прикупљању информација о политичким приликама, становништву, обичајима, традицији и међусобним односима међу народима овог дела Османског царства. Циљ извештаја, који су посредством руског посланства у Цариграду упућивани у Министарство иностраних дела Руског царства, био је пружање података руским државницима ради даљег предузимања корака у њиховој балканској политици. Истовремено, део Хитровљевих извештаја о становништву Албаније и околних области био је превођен на српски језик, што су користили српски државници приликом доношење одлука о политичким потезима које је било неопходно предузети у циљу успостављања сарадње, пре свега са албанским народом. Управо један Хитровљев извештај посвећен територији Дебра и околине из августа 1864. године, настао током његовог путовања овим крајем, у преводу на српски језик, прилажемо у наставку овог рада.

Контекст настанка и значај извора

У Народној библиотеци Србије, при Одељењу посебних фондова, у Фонду млађих књижевних рукописа и архивалија, а у оквиру Архиве Гргура Јакшића, под сигнатуром Р 558/III/43, похрањен је превод документа писан руком српског официра Љубомира Ивановића, под насловом *Податци о Албанији*. Сам документ, као што је већ назначено, настао је током путовања М. А. Хитрова, руског конзула у Битољу, по околини Дебра, у августу 1864. године. Превод је настао највероватније током Ивановићевог боравка у Цариграду, при српској агенцији, у оквиру које је, од новембра 1865. до септембра 1866. године обављао незванично дужност војног аташеа.⁴

На основу Хитровљевог казивања могуће је и реконструисати његову путању. На обале Охридског језера стигао је из правца Битоља, а затим се упутио ка Манастиру Светог Наума и продужио до Старова, па затим десном обалом Охридског језера, преко Охрида до Струге. Даље га је пут водио ка северу, долином Дрима, у област Дебра. Своје путовање наставио је до Манастира Светог Јована Бигорског, а потом преко Галичника до Кичева и Манастира Свете Богородице. Одатле је путовао ка југу и вратио се у Стругу, те је отишао даље ка Битољу, почетној и завршној тачки путовања и места конзулата.⁵

4 Државни архив Србије (=ДАС), Лични фонд Илије Гарашанина (=ИГ), 1514, Илија Гарашанин – Јовану Ристићу, 3/15. маја 1865; 1582, Илија Гарашанин – Јовану Ристићу, 13. септембра 1866.

5 Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова, Фонд млађих књижевних рукописа и архивалија, Архива Гргура Јакшића, (=НБС, АГ) 558/III/43.

Белешка настала током путовања Михаила Хитрова кроз Дебар и околину у августу 1864. године доноси обиље података о географији и становништву тог краја, односима који су владали међу муслиманима и хришћанима, говори о ставу албанских првака према османским властима, илуструје традицију албанског народа, сведочи о разликама између појединих фисова, као и о односу албанских првака према православним манастирима.

Важност документа за српску владу и њеног тадашњег председника Илију Гарашанина, пре свега за правилно разумевање улоге Албанаца у случају евентуалне побуне балканских народа, најбоље долази до изражаја у казивањима о привржености албанских племена османским властима на наведеном простору. Подаци до којих је дошао Хитрово, а које је Ивановић превео, могли су да пруже српској влади нешто јаснију слику о томе до које мере би могла да се ослони на албанске прваке у случају устанка балканских народа. Ипак, по својој садржини, опис руског конзула превазилази значај тек пуког информативног средства намењеног руској, а кроз превод и српској влади, захваљујући свим подацима који се у њему могу срести, пре свега о становништву и пределима које је руски конзул посетио.⁶

Осим значаја за јасније разумевање руских погледа на политику према Албанцима, те на утицаје при дефинисању српских погледа на будућу улогу Албанаца при евентуалном решавању Источног питања, важност Хитровљевог рукописа додатно се увећава проматрањем кроз призму истражености овог краја у европској науци тог времена. Свега неколико европских аутора је пре руског конзула прошло долином Црног Дрима и оставило белешку, која заправо представља прве, нешто обимније податке о становницима Дебра и околине. Аутор који је први европској научној јавности представио народе Балканског полуострва и чије дело је постало својеврсна лична карта Европске Турске био је Ами Буе. Током свог путовања 1838. године,

6 О српској политици према Албанцима у овом периоду, као и о напорима српске владе у циљу успостављања директних веза са тим народом, детаљније видети у: Д. Страњаковић, *Арбанија и Србија у XIX веку*, Српски књижевни гласник LII/8 (1937), 624–633; Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд, 1963, 339–342; 413–416; В. Стојанчевић, *Политика Србије према Албанији у 19. веку. Прилог познавању српско-арбанашких веза пријатељства у периоду од 1844. до 1875. године*, у: исти, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад, 1994, 93–114; Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, 201–206; исти, *Кнез Михаило Обреновић (1823–1868)*, Београд, 2023, 439–443; М. Јагодић, *Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 442–447.

Ами Буе је обишао Манастир Светог Наума, Охрид и део тока Црног Дрима.⁷ Буюево дело, за разлику од каснијих аутора, ипак није имало путописни карактер, већ је било скуп података из разних поља до којих је Буе дошао током својих истраживачких путовања и представио их научној јавности. Готово истовремено када и Буе, кроз део Европске Турске прошао је Јозеф Милер, војни лекар у турској служби и том простору посветио дело објављено 1844. године. У оквиру свог описа Дебра и Охрида, доноси податке о становништву који се тичу њихове националне припадности и бројности и тек понеки податак о њиховом занимању. Углавном је пажњу посвећивао природним одликама и изгледима насеља, као и знаменитостима.⁸

Нешто детаљнији у подацима о становништву и насељима Дебра био је Јозеф Хан, зачетник албанских студија, који је простор Дебра и околине Охрида обишао годину дана пре Хитрова (1863), а за чију мисију у овом крају руски конзул истиче да је свакако имала и политички карактер, повезан са плановима Хабзбуршке монархије.⁹ За разлику од Милера, Хан је у свом опису нешто опширнији, те се његови и Хитровљеви међусобно допуњавају. Хитровљева предност је у томе што је ставио акценат на становништво и његову традицију, уз краће описе географских одлика краја, те у погледу тих података допуњава Хана, који већу пажњу посвећује знаменитостима, природним одликама, те у одређеним сегментима пружа податке којих нема код руског конзула. Наравно, мора се истаћи да Ханово дело генерално даје неупоредиво више података о старинама, називима и прошлости тог краја, што је и природно, будући да је и у ранијим делима посвећеним албанском народу представљао своје схватање њихове прошлости, а имајући у виду циљ његовог и Хитровљевог списка, то је потпуно разумљиво.¹⁰

Иако се може поредити са објављеним делима која говоре о албанском становништву на простору Дебра и околине, важно је истаћи да спис руског конзула припада корпусу извора насталих шездесетих година 19. века, који су српским властима у Кнежевини Србији осветљавали поједине крајеве. Поред наведеног списка, из пера истог аутора настао је и извештај у марту 1864. године посвећен политичким приликама на простору Европске Турске, са посебним нагласком на утицај који је остварио пораз Црногораца у

7 С. Станинска – Поповска, *Ами Буе за Македонија*, Скопје, 1999, 76.

8 J. Müller, *Albanien, Rumelien und die Österreichisch-Montenegrinische Gränze*, Prague, 1844, 69–71.

9 НБС, АГЈ, 558/III/43.

10 Ј. Хан, *Кроз поречину Дрима и Вардара*, прев. М. Илић, Београд, 1876, 144–176.

рату против Турске (1861–1862) међу албанским становништвом, а изнео је и погледе на грчко-бугарски црквени сукоб и на односе Срба и Бугара.¹¹

Две године касније, извештај о свом раду, који истовремено доноси и податке о приликама у западним деловима Албаније (око Скадра и Драча), поднео је Франц Маури, католички свештеник из Горице. Од фебруара 1866. године обављао је делатност српског агента, а истовремено и секретара скадарског бискупа. Његова мисија прекинута је средином 1866. године, а у септембру исте године у Београду је Гарашанину поднео мемоар о делатности у северној Албанији.¹² Из исте године је и мемоар Антуна Глезера, теолога пореклом из Брода који је био упућен у Љеш како би ступио у службу тамошњег бискупа. Његов мемоар посвећен је углавном Мирдитима, њиховој вери, уређењу (барјацима), обичајима и црквеним приликама на простору Албаније.¹³ Крајем 1866. или почетком 1867. настао је и један мемоар који је говорио о приликама у јужној и северној Албанији из пера Николаја Јакубовског, Хитровљевог наследника на месту руског конзула у Битољу, такође са истицањем традиције код Тоска и Гега, али и са конкретним предлогом о улози коју би требало да одиграју Албанци у случају општег устанка балканских народа.¹⁴

На крају, имајући на располагању све наведене изворе, председник српске владе Илија Гарашанин је крајем 1866. или почетком 1867. предао један мемоар на француском језику Николају Павловичу Шишкину, руском конзулу у Београду, у којем је, у највећој мери на основу поменутог извештаја конзула Јакубовског, изнео своје гледиште на улогу коју би Албанци могли да одиграју у евентуалној побуни балканских народа. Нагласио је да пажња Србије мора да буде усмерена искључиво ка северној Албанији, односно ка Гегама, будући да је Тоске сматрао делом албанског народа међу којима би Грчка лакше могла да оствари свој утицај. На крају, предвиђао је

11 Овај документ је у српском преводу приредио Владимир Стојанчевић, с тим што је ауторство погрешно приписао Николају Јакубовском, који је наследио Хитрова на месту руског конзула у Битољу у мају 1865. године. Како је документ настао у марту 1864, јасно је да је аутор Хитров. Овај документ је преведен на српски језик од стране Атанасија Николића. Оригинал се чува у Државном архиву Србије, у Личном фонду Илије Гарашанина. ДАС, ИГ, 1472; „Копија известија“ руских конзула о стању у Турској из 1864. године, прир. В. Стојанчевић, Мешовита грађа 13 (1984), 121–135.

12 Г. Јакшић, *Један извештај о Арбанији (1866)*, Архив за арбанску старину, језик и етнологију II (1924), 169–192; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 241; *Политика Србије према Албанији у XIX веку*, прир. В. Стојанчевић, 103; М. Јагодић, *Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)*, 446.

13 *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878*, прир. В. Крестић, Р. Љушић, Београд, 1983, док. бр. 348, 349.

14 *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878*, док. бр. 347.

да за почетак устанка буду задужени муслимани албанског порекла, којима ће се придружити хришћани, како би се на тај начин осигурало учешће муслимана на страни побуњеника.¹⁵

У досадашњој српској историографији спис руског конзула Хитрова *Податци о Албанији* у преводу Љубомира Ивановића био је коришћен у неколико наврата, те није потпуно непознат у науци.¹⁶ Међутим, сви наведени аутори су сматрали да је дело настало током путовања Љубомира Ивановића кроз Дебар и околину, односно да је био упућен од стране српске владе у истраживачку мисију у наведену област, што је погрешно, будући да је Ивановић само превео дело руског конзула.¹⁷ Одређени сегменти из оригиналног списка руског конзула саопштени су у раду *Албанское и славянское население Охридского каймакамлыка по донесениям российских дипломатов (60-е годы XIX в.)* руске историчарке Марине Михајловне Флорове, објављеном 2014. године.¹⁸ Управо на основу података изнетих у наведеном раду било је могуће и утврдити да је реч о преводу извештаја руског конзула. У оквиру овог рада, Хитровљева белешка се први пут саопштава јавности у целини, на српском језику, у преводу официра Љубомира Ивановића.

Аутор превода није потписан на самом документу, али је на основу поређења рукописа на извору који се приређује и на другим изворима који су настали из пера Љубомира Ивановића потпуно јасно да је управо он превео спис посвећен околини Охрида, Дебра, Кичева и долини Црног Дрима.¹⁹

Приликом приређивања рукописа вршили смо минималне интервенције, које се односе на уједначено коришћење великог и малог слова, транскрипцију слова на савремену азбуку, уједначавање знакова интерпункције, одвојено писање речи. Гласовну промену једначење сугласника по звучности нисмо примењивали. Скраћене речи су допуњене словима која недостају, а она су означена угластим заградама.

15 ДАС, Поклони и откупи (=ПО), к. 26, бр. 101.

16 Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 241; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд, 2016, 130; Ж. Илић, *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2023, 365–366.

17 Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 241; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 130.

18 М. М. Флорова, *Албанское и славянское население Охридского каймакамлыка по донесениям российских дипломатов (60-е годы XIX в.)*, 92–101.

19 ДАС, ПО, к. 29, бр. 11, 88.

* * *

Податци о Албанији

Древни манастир Св. Наума лежи на југо-источном крају језера Оридског. Овај манастир много почитују²⁰ околни хришћани. Кирила и Методија много овде светкују. И сами мусулмани (Бугари и Албанези) почитују овај ман[астир] Св. Наума почитују како хришћани тако и мусл[им]ани. У овај манастир ради лека долазе и хришћани и мусл[им]ани. Мошти овог светца хране се у цркви. Међу мусл[им]анима зна се по предању да су били хришћани; и сва је прилика, да ће се пре или после у недра цркве наше повратити. Жалити је само, што унутра[ш]њи ред манастира, не одговара својој по вери и политици важности.²¹

Пошто је уништена патријаршија О[х]ридска,²² управа овог манастира дошла је у руке грчки епископа. Ови именују игумане и епитропе и тако манастир опада, јер већу част прихода управитељи на своју ползу²³ узимљу. Недавно, полунезавистни управитељи Албаније, из местног благородства, опомињући се свога хришћанског порекла, не само да су заштићивали манастир од сваког насиља, него су га сами подржавали богатим жртвама.²⁴

Од танзимата²⁵ 1849 год[ине] од кад чиновници из Цариграда послати управљају, одонда и манастир овај страда, јер наведени заптије готово о трошку манастира живе.²⁶ Тим се је начином овај манастир задужио много. У њему сада нема калуђера, већ га управља игуман са неколико епитропа, који су чорбације Орида, а сви креатуре митрополита.²⁷ Служба се врши на

20 Поштују.

21 Да је Свети Наум био поштован од стране муслимана сведочи и Ханово казивање, који наводи да се поред гроба свеца налази покривач на коме се Турци моле Богу. Ј. Хан, *нав. дело*, 170.

22 Охридска архиепископија је укинута почетком 1767. године, а њене епархије су дошле под непосредну црквену власт Цариградске патријаршије.

23 Корист, добитак.

24 Заштитник манастира је у то време, према речима игумана Серафима, био Хусеин-бег, председник меџлиса (окружног суда) у Подградецу. Ј. Хан, *нав. дело*, 164.

25 Период у историји Османског царства који је започео издавањем Хатишерифа од Гилхане (3. новембар 1839) и трајао је до доношења Турског устава 1876. године, а обележен је спровођењем бројних реформи у Османској империји.

26 Само у периоду од 1861. до 1863. године, према Хановим речима, у манастиру је бесплатно преноћило преко пет хиљада турских војника, од чега три хиљаде пешака и две хиљаде коњаника. Ј. Хан, *нав. дело*, 165.

27 Очигледно се стање у манастиру за нешто мање од тридесет година у великој мери променило, под условом да су подаци које Јосиф Милер доноси о њему тачни, будући

грчком језику. Говори се да је овај манастир био метох манастира светогорског Зографа. Ово би добро било да се удејствује.

У околини овога манастира христијански села мало. На 1 саат одстојања од манастира на југу стои село албанско на самој обали језера Старово гди и мудир седи. У овом месту седи једна стара фамилија албански бегова, која велики уплив у овоме месту имаде. Овдашњи Албанци (Тоске) сохранили су древне албанске прави,²⁸ него су се давно подчинили танзимату. Но при свем том баш се власти турске толико не мешају, и при панађуру у Св. Науму полиц[ајну] власт представља бег старовски. Овај бег са својим наоружаним људима чува манастир и поклонице, и чисте путове од пустаија, те да поклоници буду на миру долазећи у манастир и одлазећи из њега. У разговору са беговима види се да су незадовољни са правитељством; незадовољство ово порастло је још веће у Албанеза, и може ранији или посдније бити за Турску од велике опасности, нарочито ако се јошт јаче у њима пробуди да су некада били христијани од чега се Порта јако плаши. Од фамилије бејске у старости има један Абдулрахман; он се ни мало не разликује од остали Арнаута. Али не обазирјући се на просту његову нарав, он има велики уплив на местно албанско житељство. К њему Албанци иду за расправу своји спорова, у место к власти од Порте установљеној. Овај је Абдулрахман био у Цариграду, и интересантно је слушати га, као човека без икакве изобразености, како расуђује он о ономе што је тамо видео и чуо, и како размишља он о правитељству и будућој судби Турске царевине. Ово је у толико значитељније,²⁹ што упливом овога човека, овако мненије³⁰ овладало је у среди албанског народа.

Абдулрахман се жали на рђава дела, на несавестност и несправедљивост судова, на многе дацие и на неблагодарност Правитељства за све услуге које му је албански народ у ратна времена учинио – даље Абдулрахман говори, за све што изгледа да Порта ради на неком устројству и уређењу то је да замаже очи и странцима и својим поданицима.

Даље говори Абдулрахман да су они примили веру условно са сачувањем своји права; да докле су знамените фамилије бегова владале (последњи је био Целадин-паша и син му Шериф-бег) дотле је реда било, путови су били сигурни како за муслимане тако и за христијане, и да је све то престало од

да је према његовим подацима манастир крајем тридесетих година 19. века имао архимандрита и једанаесторицу калуђера. J. Muller, *nav. delo*, 68.

28 Традиционално албанско право.

29 Значајније.

30 Мишљење.

танзимата. Митрополит Грк чини највеће несреће. Опадањем дигао је против себе народ, који му ништа не може; јер је придобио за себе турске власти.

Из Струге иде се за Дебр по путу кои је на левој обали Дрина. Овај пут њ почетка иде по равници и потом по уским горским теснацима. На 5 саати од Струге почиње Деб[а]рско окружје. Овди су горе положене једна вр[х] другу; саме су уске и дубоке долине, а све покривено густом шумом. Овди се пут замењује уском стазом која покрај ужасни провала пролази. Ова је страна скоро непроходна а за то је до скорашњи времена служила као заштита последњим остатцима албанске независности. И заиста до скоро власт је Портини овди била номинална, но сада се она труди да је колико толико утврди заведши неке мере.

Опис – Дебрски округ: Орид, Старово и Елбасан стои под нарочитим пашом (под именом кајмакам оридски) кои стои под заповестима валије румелијског у Монастир³¹ столујући.³² У Ориду, Елбасану и Старову плаћају данак и подчињени су рекрутацији. Округ пак дебрски и машки, насељен правим ратницима, указује услуге Порти са башибозуцима. Ови се сматрају као независни – предео тај зове се Малесија (част Дебра). У самој пак Дебри власт правитељства по местима различна је. Округ се овај дели на Горњу и Долњу Дебру. Горња се Дебра састоји из: Голо брдо,³³ Дебрско поље,³⁴ Мала

31 Битољ.

32 У тренутку када Хитров обилази овај крај, према турској административној подели, он је био део Охридског санџака, који је био саставни део Румелијског ејалета. Охридски санџак се делио на казе: Охрид, Старово, Горњи Дебар, Доњи Дебар, Елбасан, Тирана, Драч, Кроја, Пекин, Ресен. Дебар је издвојен из Охридског санџака 1867. године, као посебан, када су оба санџака припојена Солунском вилајету. Већ следеће године Дебарски санџак је припојен Скадарском вилајету, а Охридски санџак је расформиран. У наредном периоду Дебарски санџак је у више наврата мењао припадност вилајету. Тако је од 1870. до 1874. био у саставу Призренског, а од 1874. до 1877. у Битољском, па у Косовском до 1879. године. Поново је враћен у Битољски 1879, а затим опет у Косовски 1882, а две године касније поново је постао саставни део Битољског вилајета. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878*, док. бр. 347; А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Weisbaden, 1976, 66, 69, 76–77; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 7–8; Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, 2021, 10–11.

33 Област на левој обали Црног Дрима, који чини њену западну међу од Дебра до Модрича. Одатле граница углавном прати планинске врхове па иде на Радуч, Јабланицу, потом на Студеново, Мали Преваљиг, па преко Коптина на Дреновску планину. Затим међа иде Булчиском реком, те током Виде Звезде до њеног ушћа у Црни Дрим. М. Филиповић, *Голо Брдо*, Скопље, 1940, 7; И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија. Забелешке с путовања*, Београд, 2018, 259.

34 Дебарско поље обухвата територију око самог Дебра. Простире се између Доње

река,³⁵ Жупа³⁶ и Јама.³⁷ Долња Дебра³⁸ из: Бусок, Кучукбогаза,³⁹ Булкиза⁴⁰ и част Малесије.⁴¹ Нахија Велика река⁴² при свем том што је числи у Горњој Дебри, припада по народности Долњој Дебри. Ова наија лежи између Горње и Долње Дебре.

У нахијама Голо Брдо, Поље, Мала река, Жупа и Јама христијанско је житељство многочислено. У овим нахијама рачуна се до 40000 муслимана и 21000 хрис[тијана].⁴³ Како једни тако и други порекла су Славенског и

Реке на североистоку, Жупе на југу, Голог Брда на југозападу, дебарске Малесије на западу и Доњег Дебра на северу. Граница на истоку креће од Крчина и иде ка југу, те се недалеко од Рајнице спушта на Радику, а затим иде њеним током до ушћа у Црни Дрим, који представља западну границу до пута између Дебра и Пишкопеје. Б. Русић, *Поље Дебарско*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет 7 (1954), 123–124.

- 35 Дебарска Река обухвата простор између јужних падина Шаре и Кораба, па до средњег тока Радике на југу. Дели се на Малу и Велику Реку, односно Доњу и Горњу Реку. Мала Река обухвата насеља око горњег и средњег тока реке Радике до границе Жупе. Границу Мале и Велике Реке чини Мавровско језеро, односно Мавровско поље, а затим међа иде ка западу, тако да насеља Сенце, Врбљани и Жировница остају у саставу Мале Реке, као и Галичник. И. Јастребов, *нав. дело*, 262. На карти која прати опис руског конзула замењена су места Малој Реци и Жупи.
- 36 Област на десној обали Црног Дрима, на северу ограничена Малом Реком, на југу Дебрцом и Сатеском реком, Црним Дримом и Дебарским пољем на западу и Кичевом на истоку. Б. Русић, *Жупа Дебарска*, Скопље, 1957, 3–4.
- 37 Узвишење између Кичева и Дебра. Хитров овај назив користи као ознаку за мањи предео.
- 38 Област која се простире између Горњег Дебра и Љуме и обухвата простор на десној обали Црног Дрима. Коса Кенок је посматрана као граница између Горњег и Доњег Дебра. Ј. Хан, *нав. дело*, 147, 370; И. Јастребов, *нав. дело*, 257.
- 39 Бусок и Кучукбогаз су називи за мање предеоне целине на левој обали Дрима које нисмо успели да убицирамо.
- 40 Булһизе. Област дуж десне обале Црног Дрима која се на југоистоку граничи са Голим Брдом.
- 41 Дебарска Малесија. Област северно од Булһизе. Према Ивану Јастребову, њу чине Велика Грујка (област између Голог Брда, планина Булһизе, на истоку Црни Дрим и на северу планина Кациње), Мала Грујка (северно од Велике Грујке, између Дрима и Кациње, а на северу до планине Љусне), Љусна, Муџури и Чидна. Ова област на северу је допирала до реке Љурска Зал. И. Јастребов, *нав. дело*, 441–451.
- 42 Област између Мавровског поља и Жировничке реке на југу и Кораба и јужних падина Шаре на северу.
- 43 Руски конзул у Битољу Николај Јакубовски оставио је податке о броју муслимана и хришћана у казама Охридског санџака. Према тим подацима, у целокупном Охридском санџаку било је 474.000 муслимана и 111.500 хришћана. У кази Охрид наводи 105.000 муслимана, наспрам 20.000 хришћана, у Ресену 10.000 муслимана и исто толико

уобште говоре језиком македоносрбским. Наречије је црквенославенско. У три нахије Долње Дебра мало има христијана – 26000 мусул[мана], а 2000 христијана; а сви и христ[ијани] и мусл[имани] произлазе од Арнаута, па језиком алб[анским] и говоре.⁴⁴ Исто тако и у Вел[икој] реки, гди има нешто јаче христијана. У Малесији христијанског елемента нема; у малом броју има христијана у округу Матском и то су сви католици. Значење правитељ[ствене] власти у овим местима неједнако је. Што се даље иде на север то је све мања власт. Мусулмани у Горњој Дебри више или мање плаћају данак и досад су двапут – по принуђењу дали рекруте. Долња пак Дебра до данас ни данка ни рекрута дала није.

Столица кајмакама премештена је у град Дебр пре неколико година, да би се било ближе месту гди је чести неред. Грађани овог места показују једини неку сорту фанатизма што није својствено целој осталој маси албанског мусл[и]манства.

По варошима и варошицама живе уплив имајуће бејске дебрске фамилије. Ови не сматрајући на исповедање ислама, чувају своја христијанска фамилијарна имена: Илија-ага, Сали-Марко и пр.

Бегови ови почтују⁴⁵ се нарочито у Горњој Дебри својим влијањем.⁴⁶ Усреди пак народности Долње Дебре значење бегова поготову је исчезло. Овди у свој сили сушествује јошт древно по роду и племену уређење. Већи села нема, народ живи растурен, скоро свака фамилија за себе. Неколико ови фамилија у скупу сачињавају фиса (род, племе) које стоји под управом племеног старешине. Ове старешине полчујући се упливом својим искључују свако страно мешање власти. Овоме се старешини обраћају чланови племена за сваки спор. Он суди старински, како је то од рода на род прешло, а веле да је то остало још од Кастриотић Ђорђа.⁴⁷ Правила суђена позната су под именом „Органски закон Скендербега“. Поједине фамилије, а кад кад и

хришћана, у Горњем Дебру 40.000 муслимана и 21.000 хришћана, а у Доњој Дебри 26.000 муслимана и две хиљаде хришћана. Иван Јastreбов, који је обилазио крај око Црног Дрима у више наврата, почевши од седме деценије 19. века, оставио је белешку да у селима Горњег Дебра живи 40.500 муслимана и пет хиљада хришћана. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878*, док. бр. 347; И. Јastreбов, *нав. дело*, 254.

44 Исте податке о пореклу и језику становника Доњег Дебра оставио је Хан. Ј. Хан, *нав. дело*, 148.

45 Поштују.

46 Утицај.

47 Ђорђе Кастриот Скендербег (1405–1468) био је борац против османског освајања централних и западних делова Балканског полуострва. Његова власт се простирала на деловима територије данашње Албаније и у западном делу Републике Северне Македоније.

цела племена међусобно су у завади која траје по 100 и више година. Него недавно, видећи опасност за свој независност и унутрашње уређење, они су се помирили и сложено се чувају.

Дебра у време рата даје Порти војнике, али само самовољнике и најамнике. У мирно време они ајдукују по околним местима. Оскудност у земљи за обделавање⁴⁸ и исхрану принуђава ги на овај живот.

У зиму нека част муслимана и христијана Дебре иду у Цариград, Салоник⁴⁹ и друге градове да раде. На лето вративши се, ако нема шта радити, Арнаут-мусл[и]ман придружује се разбојницима и опустошава околна места. Овди се то сматра као право завојевања, а не као рђава ствар. Пљачка се јавно продаје у граду Дебри. Таоци се држи док се одплата не пошаље, а то све пред власти правитељ[ства] турског која ту станује. Дезертерац или други лупеж нађе овди место совршене безопасности. Узрок трпљења ови нереда у царевини од правитељства турског толкује⁵⁰ се самом политиком турског правитељства, које тражи да у расдору држи разновидно житељство тамошње по вери и по народности. Узрок је исти и што се пушта пропаганда католичка. Турско правитељство неће, дакле, да наваљује уништити независност албански племена из страха да у христијанство натраг не пређу, чиме они прете вазда.

Албанска племена три нахије Долње Дебре и нека част Малесије, исповедали су пре 100–120 год[ина] римску веру и доцније примили су мухамеданство. Они немају никаквог религиозног фанатизма. Они чувају старе обичаје. Цркве њихове стоје недирнуте, као да чекају проповеднике католичке. Ови се граниче са Миридитама, који су католици и који су оруђе својих фратрова. У распри са муслиманима Крчева,⁵¹ Калкандела,⁵² Ђакова и Призрена, они заједно са Миридитама бране се или нападају, јер су им ови и по језику и по нарави сродни; исто тако имају као и ови неку полунезависност.⁵³

48 Обрађивање.

49 Солун.

50 Тумачити.

51 Кичево.

52 Тетова.

53 О временски не тако далеком преласку у ислам и одсуству муслиманског фанатизма међу становницима дебарске Малесије сведочи и Јастребов, који наводи да муслимани Доњег Дебра уз велике свечаности прослављају Светог Николу. У време када је Јастребов обилазио овај крај, код становника Малесије је и даље била присутна свест да су недавно прешли у ислам. И. Јастребов, *нав. дело*, 449.

У Дебри има пропаганда француско-латинска – ова спрема народ за сваки случај, а овај опет са вером меша и народност. Овим начином тражи Француска да зготови елемент који би у извесно време био за њу.

Г. Хан који је путовао такође је имао неку политичну мисију. Нема сумње да би и Аустрија желела ове крајеве поред Босне, Херцеговине и Црне Горе.⁵⁴

Све више поменуто односи се на житеље Долње Дебре. У Горњој Дебри муслимани су новообраћени у ову веру. Они су пре 100–120 год[ина] исповедали православну веру коју овдашњи горњодебрски христ[ијани] и сад исповедају и са којима су християнима мусулмани истог славенског происхођења, и говоре сви старосрпским језиком.⁵⁵ У нахији Голема Река има и житеља албанског порекла, но сви и христ[ијани] и мусл[и]мани сачували су многе обичаје православне као и нека веровања. Услед овога, муслимани горњо Дибарски слабо симпатишу са Албанезима римске вере, а напротив слажу се лепо са местним православним християнима. Може бити да је овди муслиманска вера посред мухамеданског прозелитизма више укореењена, но опет и овди не може се коначно утврдити. И овди као и у долњој Дебри нема муслиманског фанатизма. Православне празнике и они као и християни празнују. Жене иду одкривена лица као и християнке. Полигамије никад у Албанији није било. Овди християнин не стоји спрам муслимана у одношењу као понизан побеђен, спрам победни[ка], као што је то у други провинција царства (Босна) већ као раван. Истина да християнин мора да је увек на опрези што се муслимански разбојника тиче. Муслимани овд[ашњи] сећају се да су им отци били християни, и тврдо држе да ће и они пре или после опет се у веру своји отаца вратити. Понегда посећавају они храмове и присуствују на торжества.⁵⁶ Они се често жале християнима, што живот њихов нема утешенија религиозна. Разуме се све се ово појављује у грубим цртама. Овим начином они завиде християнима за звона, за цркве или торжества.

54 Поред овог пасуса налази се белешка „моје“. Вероватно је Ивановић додао овде своје размишљање о Хановом путовању.

55 О словенском пореклу муслимана Горње Дебре слажу се Хан, Хитрово и Јастребов. Разлике између њиховог казивања огледају се у језику којим говоре словенски становници овог краја, било муслимани или хришћани. За Хана су сви говорили бугарским, за Јастребова македонско-словенским наречјем српског језика, а за Хитрова старосрпским језиком. Мора се истаћи да је језичка класификација била мишљење Хитрова, не и одредница коју је становништво користило, будући да је у мемоару из марта 1864. године навео да становници Дебра себе називају Бугарима, али да по свом језику, нарави и по „историјском испитивању“ припадају „српском племену“. Милер такође говори о српским насеобинама у околини Охридског језера. „Копија известија“ руских конзула о стању у Турској из 1864. године, 130.

56 Прослава, славље.

Ови исти Горњодебrcи рђавог су живота (арају, отимају а то јединствено због незадовољства одлучености вером од једнокрвне браће. Они говораху: „Кад цар Николај узме Стамбол, сви ћемо се крстити у Дрину“. Да је ово све овако потврђује се и фактом, јер пре 20 година беше до 20 кућа мухамедански у Галичнику, а данас нема ниједне јер су сви вратили се у християнство.⁵⁷

Правитељство турско као да осећа скорој или доцнијој опасности која ће му доћи од северне Албаније, где су муслимани тако слабо понети за исламом. Оно се с једне стране опасује полунезависношћу ови крајева, а с друге стране бои се дирнути у поредак унутрашњи кои од старина стои, да не би сво житељство вратило се у християнство.

Правитељство турско и сада све могуће употребљава да утврди исламизам у Горњој Дебри, али му сви дервиши не помажу.

Правитељство турско, услед једне екскурзије Абдул-паше са нешто војске, пренело је столицу кајмакама из Орида у Дебр. Обично је шиљало из Цариграда ове чиновнике, који се нису умели владати, или су своје личне интересе гледали. Пре неколико година подигли су се Дебрани, и кајмаками побегли.⁵⁸ Затим правитељство пошаље опет аристократију, коју досад гоњаше. Дође за кајмакама Сулејман-паша, тирански бег, који држи Кроју, стари замак Катриота Ђорђа, од кога вели и да проиходи. Мудири у Охриду, Старову и Дурацу⁵⁹ били су чланови ове фамилије. Християни се фале са овим човек[ом], што је ред бољи и већа сигурност. Али Дебрани муслимани тако не мисле. Тужба за тужбом долазе у Битољ од дебрских бегова на овога некомотног за њих началника. Главна мера турског правитељства била је подигнуће велике и јаке касарне за одбрану, у коју се могу сместити до 2 батаљ[она] в[ојске] и то у самој вароши Дебр. Ово је један велики удар за полунезавистност овог краја и ову меру гледају они рђавим оком.

Християнско житељство у Дебри броји одприлике 23000 християнски и мешовити села у оба Дебра 89. У овим селима христ.[ијанских] кућа 3141 и који у варошима 160. Дебрски христ.[ијани] сви су православни, и сви исходе од Славјана кром великоречани који исходе од Албанеза и овим

57 Ни у време када је Јастребов обилазио ове крајеве, у Галичнику није било муслиманског становништва. И. Јастребов, *нав. дело*, 264.

58 Побуна је била у новембру 1861. године, када је дебарски кајмакам био принуђен да се склони у Тирану. Потом је за кајмакама у Дебру постављен Џелал-паша, раније управник у области Мат. На тој дужности остао је до 1864. године, када је на његово место постављен Сулејман-паша. М. М. Флорова, *Албанское и славянское население Охридского каймакамлыка по донесениям российских дипломатов (60-е годы XIX в.)*, 103–105.

59 Драч.

језиком говоре и то гегско наречије. Но и сви совршено су подчињени славенском упливу. Као што писмена алб[анског] нема, то се у црквама служи на слав[јанском] језику.

Овди у овим пределима има мало земље за обделавање, па зато се житељи многи и добро са подизањем стоке занимају. Овди има богати христијана, које зову кијаја кои имају по 5–6000 оваца и неколико десетак коња. Зими стада иду у равнице вардарске, а лети стоје по дебрским планинама. Са великим количеством скотоводства, занимају се нарочито житељи села Галичник и Лазаропоље. Ове кијаје имају за чување стада по неколико христијана, а за чување од лупова⁶⁰ погоде чету Арнаута кои су били разбојници, и то по већој части из Долње Дебре.

Големоречани нарочито се занимају са прављењем леба у Цариграду, Солуну итд (Симиџије⁶¹). У Голоме Брду и пољу Дебрском гди је земља плодородна, занимају се са земљеделијем.⁶² Као што су принуђени из они места гди земље за рад нема, тражити посла, тако се они зими растуре по варошима, и тако скоро само жене, деца и старци остају дома. Они се бране сами од разбојника. У Големој реки жене носе неку мушку црвену халвину и често су наоружане (то су християнске Арнаутке).

Близу вароши Дебре лежи манастир Св. Јована Претече.⁶³ Он је 4 саата удаљен од вароши и то у нахији Мала река. Ту је чрезвичайна⁶⁴ икона Св. Јована Предтече, која се у целој Дебри јако поштује. Срби из околине Призрена, Приштине и Тетова долазе на поклоњење у овај манастир. Они се међу свима христ.[ијанима] у Турској одликују побожношћу и поштовањем старина славенски. Од свију остали обично сиротиња иде на поклоњење. Ово код Срба већ није, јер код њи и имућнији накањују се на ове тешке путове, што много приноси на обдржавање задужбина.

Из манастира Св. Јована у м.[анастир] Св. Богородице,⁶⁵ кои је у Крчевском⁶⁶ срезу, иде се преко села Галичника. У Галичнику има једна фамилија које члан један зове се Партеније и који је епископ Пољанински (кукуш-

60 Лопова.

61 Пекари.

62 Земљорадњом.

63 Познатији као Манастир Светог Јована Бигорског. Према Хановим подацима, манастир је имао тридесет монаха. Ј. Хан, *нав. дело*, 379.

64 Веома значајна.

65 Манастир Свете Богородице Пречисте.

66 Кичевском.

ски).⁶⁷ Ова фамилија има уплив и на христијане и на мухамедовце. У време последње војне, фамилија ова била подозрителна,⁶⁸ и Стефана, главу ове фамилије позвао је Абди-паша на суд (меџлис). Меџлис из Бејова местни састављен једнодушно изјавио се за ћају Стефана да је поштен и добар, и да свако подозрење⁶⁹ на њега, биће велики скорб⁷⁰ на цео округ, гди је његова фамилија од дав[них] врем[ена] у уважењу великом.

То је важна црта Дебрана, да живе од грабежи и пљачке, а од насиља правитељства бране сваког па и христјанина. У њи[х] племеност и заједно живовање у месту више него религија вреди.

Галичник има 374 кућа; то је једно од најзнатнији христ[ијанских] села у Дебри. Оно стои на једноме тако рећи неприступном месту – на голој високој равници горе Бистре. Зими ту се не може приступити. Земље за обдел[овање]⁷¹ село нема. Оно има много горе за подизање стоке, нарочито оваца, тиме се и занима. У селу има једна црк[в]а и 3 попа. Од Галич[ника] до Манастира Богородице (8 саати) пут иде венцем горе Бистре. На целом овом простору нигде села ни куће нема. У почетку пута су пастишта са многобр[ојним] овцама, потом од полов[ине] пута шуме су велике. Међу дебрским и крчевским муслиманима велика је завада (крвоодисашценије).

Крчевски срез за себе је, има мудира који директно од битољског губернат[а] зависи.⁷² Варошица Крчево столица је мудира и дебрско-крчевског

67 Реч је о фамилији Хаџи Василка Тризловског. Његов син је био Партеније Зографски, пољански епископ, рођен 1818. године као Павле. Образовање је стицао најпре у Манастиру Светог Јована Бигорског, а затим код Димитрија Миладинова у Охриду. Учио је школу у Призрену и грчку школу у Атини. Школовао се у Атинској и Кишињевској семинарији. Замонашио се 1842. године у манастиру Зограф на Светој Гори и понео надимак Зографски. Период од 1846. до 1850. провео је на студијама на Духовној академији у Москви, а по повратку је постављен за пољаничког епископа. На том положају остао је до 1867. године, а након смене, постављен је за нишавског митрополита. На челу најпре патријаршијске, а затим егзархијске нишавске митрополије, Партеније је остао до 1874. године. Преминуо је у фебруару 1876. Ф. Томов, *Животъ и дейностъ на Хаджи Партения, архимандритъ зографски, епископъ кукушко-полянски и митрополитъ нишавски*, Македонски преглед X/1–2 (1936), 33–102; Ј. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2019, 129, 146, 151, 253–269.

68 Сумњива.

69 Сумња.

70 Туга.

71 Обрађивање.

72 Кичевска каза је у то време била у оквиру Битољског санџака, а тридесетих година 19. века у саставу Скопског санџака.

митрополита.⁷³ Овди у вароши велика је част жител[ства] муслимани. Има мали градић на висини над вароши. У селима христијани су довољно многобројни. У Крчев[ском] окр[ужју] христија[нских] и мешани села 104 у којима има 2096 кућа христ[ијанских]. Овај се округ давно подчинио танзимату, плаћа данак и даје рекруте. Крчевски муслимани као и горњо Дебр[ски] славенског су порекла, говоре бугарски и били су пређе православни. Они су раније но Дебрјани примили ислам, па зато је овај у њи више и укореењен. Овдашњи муслимани немају понос као они у Дебри. Фанатизма слабо има а то сигурно због што су недавно примили ислам, пак се свога христијанског закона сећају. Овди близу је село Брод, гди се славна текија – Бекташеј – налази. Овди свако без разлике вере прима се као гост, части пије без пара. Значајна је ова секта Бекташеј која се много по целој Албанији распрострањава; може бити да на ову секту протестанти рачунају за успех своје пропаганде. Села су овога округа по плодород[ним] долинама река Черне, Сатеске и Велике реке. Сејање раине главно је овди. Физически тип показује велику разлику са красним горским типом Дебрана. Овди се види уплив влада турски. Овди су христијани изложени великим дацијама власти, а осим тога притишњени јако местним муслиманима. Христијани овдашњи морално и материјално зло стоје. Училишта нигди окром⁷⁴ у Манастиру Богородици. Манастир овај лежи на 2 саата од вар[оши] Крчево. Лежи близу реке Черне. Манастир је био пропао, и пре 20 год[ина] почео се је па ни данас све није завршено. Овај манастир има мало земље у реки Черни. Читлука нема. Но при свем том ред и поредак у њему велики је. Има 12 кал[уђера] кои се сви неуморно за манастир труде. Зими уче се у школи ман[астирској] 50 ђака. Неки од ови продуже учење целе год[ине] и остану сасвим у Манастиру.

Из овога манастира иде се у С[т]ругу за 10 саата. Пут с' почетка иде кроз планину Турјанску потом кроз нахију Дебрца и најпосле Оридском равницом. У овој равни има доста знатни христ[ијанских] и мусл[иманских] села, по рекама Сатеска и Дрин. Нахија Дебрц састоји се из 16 села христ[ијанских]. Ово је предео гди је разбоиште разбојника. Дебрца улази у састав Оридског среза. Она по типу и особеностима славенским требало би да је са Дебром заједно. На по пута од Манастира Струги, на страну од пута види се место, на коме је негде село велико Владимир било. Село је ово

73 Крајем 17. века Дебарска и Кичевска епархија су спојене у једну Дебарско-кичевску митрополију, у оквиру Охридске архиепископије, а таква ситуација остала је и након укидања наведене архиепископије почетком 1767. године. Током шездесетих година 19. века као епископ дебарско-кичевски помиње се Генадије. С. Цветковски, *Дебарско-кичевска епархија – историографска белешка*, Дебарско-кичевска епархија 1967–2017, ур. митрополит Т. Јовановски, Охрид, 2017, 32, 34.

74 Осим.

место рођ[ења] цара бугар[ског] Јована Владимира кога су мошћи у Елбасану. Овди се сада налази село Песочан (мусл[и]манско). Овдањи мусл[имани] јавно празнују св. Јована Владимира.

У Ориду и Струги чувство народности пробудило се је. Миладинови браћа⁷⁵ први су који су на овоме почели радити. Чувство народности у овим местима, није заражено ултра-бугаризмом, као што је то код назови бугарске интелигенције у Цариграду.⁷⁶ Овди се полети много за православијем. Зато католички агенти, или протестантски мисионери немају никаквог успеха. Само што овди као и свуда готово, хришћанлук трпи од грчки владика, који све употребљују да елемент слав[јански] униште, и са вером тако рећи трговину воде. Митрополит све употребљава па и фанатизам Турака буди против напредка Бугара, говорећи да је опасно за правитељство да Бугари свој језик и граматику уче. Људи који су на челу народа искусни су и чувају се, да не би дело које им је од браће Миладинови – који су били жртва истог – предато пропало. Тајно од Митрополита богослужење се чини на слав[јанском] језику. Учители су показују грекофили, а у школама тајно граматику бугарску предају.

Пре кратког времена изговорио је на једној светковини неки Сапунци (инеја) беседу у којој се је жалио на грчке владике, доказивао да је О[х]рид бугарски, фалио султана и тражио слободу коју је султан дао за воспитање. Ову је беседу написао Георгије Прлић „Ставриди“ прозван, који се је у Атини учио и прву награду добио (лепе и добре стихове пише). Он је учитељ и у подпуној зависности од Митропол[ита] па зато сам своју беседу није ни говорио. Митрополит подигне тужбу на Сапунцију као бунтовника. Меџлис

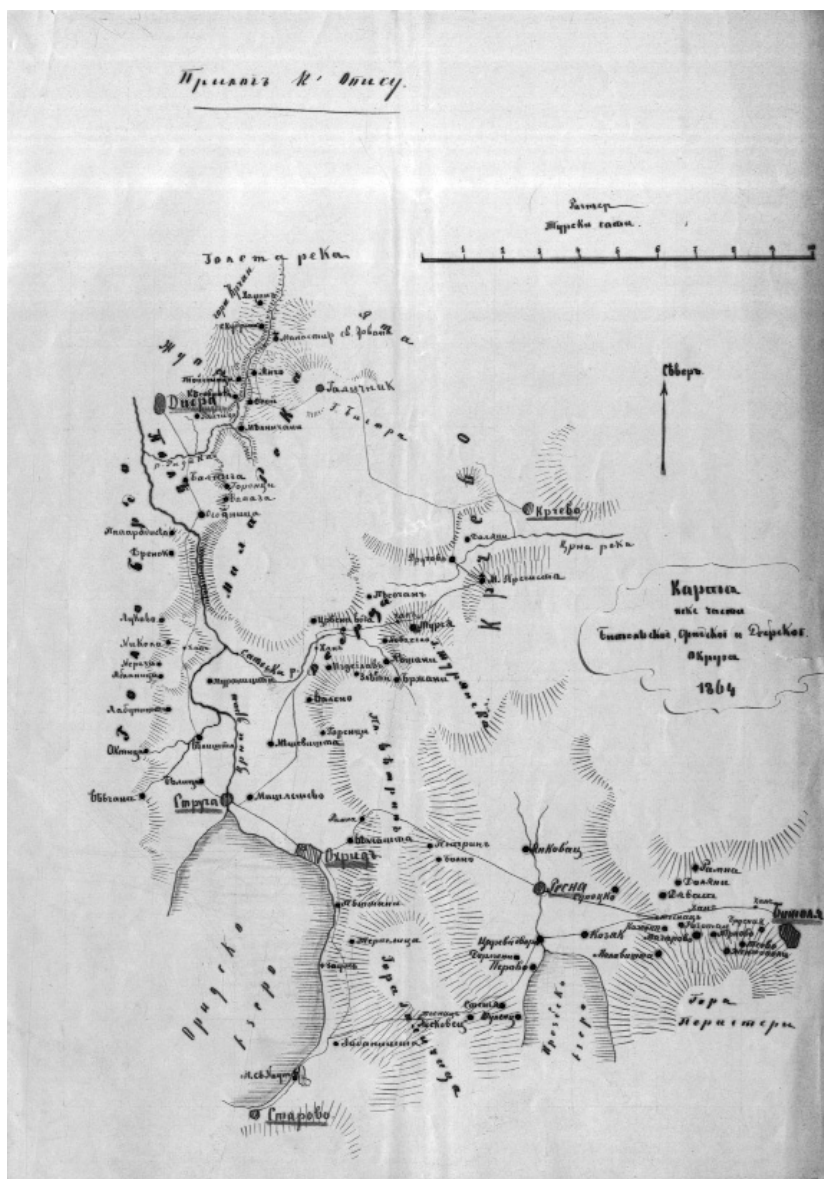
75 Димитар и Константин Миладинов су пореклом из Струге. Након образовања у Јањини и Манастиру Светог Наума, Димитар Миладинов је постао учитељ у Охриду и држао је наставу на народном језику. Убрзо је дошао у сукоб са грчким црквеним властима у Битољу, па је прешао за учитеља у селу Трново. За то време, његов брат Константин се школовао у Атини, где је завршио грчку филологију 1852. године, а потом је био учитељ у родном крају. Даље школовање одвело га је у Москву, где је боравио у периоду од 1857. до 1860. године, студирајући словенску филологију. Не завршивши студије, вратио се из Москве 1860. године, те је у Бечу срео Јосипа Јураја Штросмајера, који је прихватио објављивање збирке песама, које су скупљала браћа Миладинов. Та збирка објављена је у Загребу 1861. године под насловом *Бјлгарски народни пјесни*. Браћа Миладинов су свој животни пут завршили у тамници у Цариграду 1862. године. Својим радом су заиста допринели буђењу националне свести становника око Охридског језера.

76 Виђење тзв. „ултра-бугаризма“ као потенцијалног проблема у будућим односима Срба и Бугара изнео је Хитрово у свом мемоару из марта 1864. године, а под тим је подразумевао, када је реч о етнографским односима, виђење свих Јужних Словена на простору Македоније и источног дела Старе Србије као Бугара. *„Копија известија“ руских конзула о стању у Турској из 1864. године*, 126–127.

рекне да није ствар за суђење. Митр[ополит] пошаље све у Битољ, то исто добиј за одговор и он најпосле пошаље Патријарху. Ствар није јошт свршена

Карта пута прилаже се:

Августа 1864 год[ине]

Карта пута конзула Михаила А. Хитрова из августа 1864. године

РЕФЕРЕНЦЕ / REFERENCES

Необјављени извори / Unpublished Sources

1. Државни архив Србије [Državni arhiv Srbije]
 - Лични фонд Илије Гарашанина [Lični fond Ilije Garašanina]
 - Поклони и откупи [Pokloni i otkupi]
2. Народна библиотека Србије [Narodna biblioteka Srbije]
 - Архива Гргура Јакшића [Arhiva Grgura Jakšića]

Објављени извори / Published Sources

1. М. Гајић, *С Лепенца на Радику*, Годишњица Николе Чупића XXI (1901), 172–179. [M. Gajić, *S Lepenca na Radiku*, Godišnjica Nikole Čupića XXI (1901), 172–179].
2. Г. Јакшић, *Један извештај о Арбанију (1866)*, Архив за арбанску старину, језик и етнологију II (1924), 169–192. [G. Jakšić, *Jedan izveštaj o Arbaniji (1866)*, Arhiv za arbansku starinu, jezik i etnologiju II (1924), 169–192].
3. И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија. Забелешке с путовања*, Београд, 2018. [I. Jastrebov, *Stara Srbija i Albanija. Zabeleške s putovanja*, Beograd, 2018].
4. „Копија известија” руских конзула о стању у Турској из 1864. године, прир. В. Стојанчевић Мешовита грађа 13 (1984), 121–135. [„Kopija izvestija” ruskih konzula o stanju u Turskoj iz 1864. godine, prir. V. Stojančević, Mešovita građa 13 (1984), 121–135].
5. J. Müller, *Albanien, Rumelien und die Österreichisch-Montenegrinische Gränze*, Prague, 1844.
6. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878*, прир. В. Крестић, Р. Љушић, Београд, 1983. [*Srbija i oslobodilački pokreti na Balkanu 1856–1878*, prir. V. Krestić, R. Ljušić, Beograd, 1983].
7. Ј. Хан, *Кроз поречину Дрима и Вардара*, прев. М. Илић, Београд, 1876. [J. Han, *Kroz porečinu Drima i Vardara*, prev. M. Ilić, Beograd, 1876].

Литература – Literature

1. О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*, Москва, 2006. [O. Ayrapetov, *Vneshnyaya politika Rossiyskoy imperii (1801–1914)*, Moskva, 2006].
2. A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Weisbaden, 1976.
3. Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, 2021. [N. Delić, *Istorijska statistika srpskog naroda od polovine 19. veka pa do početka Prvog svetskog rata. Demografske, društvene i privredne prilike*, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Beograd, 2021].

4. Ж. Илић, *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2023. [Ž. Ilić, *Istorijska kartografija Srbije i Stare Srbije u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka*, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Beograd, 2023].
5. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд, 2016. [M. Jagodić, *Srbija i Stara Srbija (1839–1868). Nasleđe na jugu*, Beograd, 2016].
6. М. Јагодић, *Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867), Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље*, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 381–454. [M. Jagodić, *Obaveštajni rad i priprema ustanka protiv Turske (1840–1867), Ilija Garašanin (1812–1874) – velikan srpske zemlje*, ur. S. Rajić, Aranđelovac, 2024].
7. Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд, 1963. [G. Jakšić, V. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vladе kneza Mihaila. Prvi balkanski savez*, Beograd, 1963].
8. Н. С. Киняпина, *Внешняя политика России во второй половине XIX века*, Москва, 1974. [N. S. Kinyapina, *Vneshnyaya politika Rossii vo vtoroy polovine XIX veka*, Moskva, 1974].
9. Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд, 2015. [B. Rusić, *Srbija i Rusija za vreme druge vladavine kneza Mihaila (1860–1868)*, Beograd, 2015].
10. Исти, *Кнез Михаило Обреновић (1823–1868)*, Београд, 2023. [D. Leovac, *Knez Mihailo Obrenović (1823–1868)*, Beograd, 2023].
11. Ј. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, 2019. [J. Radosavljević, *Kneževina Srbija i Bugarska egzarhija 1870–1878*, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Beograd, 2019].
12. Б. Русић, *Поље Дебарско*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет 7 (1954), 123–186. [B. Rusić, *Polje Debarsko*, Godišen zbornik na Filozofskiот fakultet 7 (1954), 123–186].
13. Исти, *Жупа Дебарска*, Скопље, 1957. [B. Rusić, *Župa Debarska*, Skoplje, 1957].
14. С. Станиска – Поповска, *Ами Буе за Македонија*, Скопје, 1999. [S. Staniska – Popovska, *Ami Bue za Makedonija*, Skopje, 1999].
15. В. Стојанчевић, *Политика Србије према Албанији у 19. веку. Прилог познавању српско-арбанашких веза пријатељства у периоду од 1844. до 1875. године*, у: исти, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад, 1994, 93–114. [V. Stojančević, *Politika Srbije prema Albaniji u 19. veku: Prilog poznavanju arbanaških veza prijateljstva u periodu od 1844. do 1875. godine*, u: isti, *Srbi i Arbanasi 1804–1912*, Novi Sad, 1994, 93–114].

16. Д. Страњаковић, *Арбанија и Србија у XIX веку*, Српски књижевни гласник LII/8 (1937), 624–633. [D. Stranjaković, *Arbanija i Srbija u XIX veku*, Srpski književni glasnik LII/8 (1937), 624–633].
17. С. Терзић, *На капијама Константинопоља. Русија и Балканско питање у 19. веку*, Нови Сад, 2021. [S. Terzić, *Na kapijama Konstantinopolja. Rusija i Balkansko pitanje u 19. veku*, Novi Sad, 2021].
18. Ф. Томов, *Животъ и дейностъ на Хаджи Партения, архимандритъ зографски, епископъ кукушко-полянски и митрополитъ нишавски*, Македонски преглед X/1–2 (1936), 33–102. [F. Tomov, *Život i dejnost na Hadži Partenija, arhimandrit zografski, episkop kukuško-poljanski i mitropolit nišavski*, Makedonski pregled X/1–2 (1936), 33–102].
19. М. Филиповић, *Голо Брдо*, Скопље, 1940. [M. Filipović, *Golo Brdo*, Skoplje, 1940].
20. М. М. Фролова, „Дело Стерио Бояно”: к вопросу об отправке молодежи из Османской империи на учебу в Россию (60-е гг. XIX в.), *Славянский мир в третьем тысячелетии. Образ России в славянских странах*, ур. Е. С. Узенева, Москва, 2012, 62–73. [M. M. Frolova, „Delo Sterio Boyano”: k voprosu ob otpравке molodezhi iz Osmanskoy imperii na uchebu v Rossiju (60-e gg. XIX v.), *Slavyanskiy mir v tret'em tysyacheletii. Obraz Rossii v slavyanskikh stranakh*, ur. E. S. Uzeneva, Moskva, 2012, 62–73].
21. Иста, *Албанское и славянское население Охридского каймакамлыка по донесениям российских дипломатов (60-е годы XIX в.)*, *Независимость Албании в общевалканском контексте. К 100-летию образования Албанского государства*, ур. П. А. Искендеров, Москва, 2014, 80–122. [Ista, *Albanskoe i slavyanskoe naselenie Okhridskogo kaymakamlyka po donesenyam rossiyskikh diplomatov (60-e gody XIX v.)*, *Nezavisimost' Albanii v obshchebalkanskom kontekste. K 100-letiyu obrazovaniya Albanskogo gosudarstva*, ur. P. A. Iskenderov, Moskva, 2014, 80–122].
22. С. Цветковски, *Дебарско-кичевска епархија – историографска белешка*, Дебарско-кичевска епархија 1967–2017, ур. митрополит Т. Јовановски, Охрид, 2017, 19–36. [S. Svetkovski, *Debarsko-kičevska eparhija – istoriografska beleška*, *Debarsko-kičevska eparhija 1967–2017*, ur. mitropolit T. Jovanovski, Ohrid, 2017, 19–36].

REPORT BY THE RUSSIAN CONSUL IN BITOLA ON 'ALBANIA' FROM AUGUST 1864

Summary

In August 1864, the first Russian consul in Bitola, Michael Alexandrovich Hitrov, traveled through the area around Lake Ohrid, Debar, and its surroundings, reaching the northernmost point of his journey at the Monastery of St. John of Bigorski. He compiled a report on this journey, which was sent to the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Empire via the Russian representation in Constantinople. This document was translated into Serbian by Ljubomir Ivanović, an unofficial military attaché of the Principality of Serbia in Constantinople, at the end of 1865 and during 1866. Thus, this report, along with other memoirs depicting the situation among the Albanian people, became one of the informational tools providing the Serbian government with a clearer picture of the potential involvement of the Albanian population in the general uprising of the Balkan peoples against the Ottoman Empire, which was actively being prepared in the 1860s. In addition to its significance for the Serbian and Russian governments, Hitrov's notes offer numerous details about daily life, customs, and traditions among the Albanian people. They shed light on the relations between Muslims and Christians and reveal the Albanians' attitude towards the Ottoman Porte, their loyalty to the authorities, and their adherence to the Muslim faith. The importance of this document is further enhanced by the fact that it is part of a body of sources describing a region and population that had been very poorly known in European scholarship.